O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 1.25.48.45

Fayzullajon S. QOSIMOV
Mustaqil izlanuvchisi, dotsent, PhD, Farg‘ona davlat universiteti,
E-mail: alfargoniy.uz@gmail.com, Orcid ID: 0009-0006-6956-5175

Farg‘ona davlat universiteti professori I.Siddiqov tahriri ostida

ANTROPOTSENTRIK TARAQQIYOT KONSEPSIYASIDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING SHAXS ERKINLIGI, REAL IMKONIYATLARI VA QADR-QIMMATI BILAN BOG‘LIQ NORMATIV ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada inson kapitalini rivojlantirishning erkinlik va qadr-qimmatga doir mezonlari tahlil qilinadi. Normativ qiyoslash resurs, real imkoniyat va amalga oshgan natijani ajratadi. Bir xil ta’minot har doim teng imkoniyat yaratmasligi asoslanadi. Qadr-qimmat chegarasi, mazmunli tanlov va institutsional mas’uliyatni birlashtiruvchi tartib taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: antropotsentrizm, inson kapitali, real imkoniyat, qadr-qimmat, erkinlik, normativ asos, inklyuziv ta’lim, institutsional mas’uliyat.

НОРМАТИВНЫЕ ОСНОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ: СВОБОДА, РЕАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ДОСТОИНСТВО ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Анализируются свобода, реальные возможности и достоинство в развитии человеческого капитала. Нормативный подход разграничивает ресурсы, доступ и достижимый выбор. Выделены условия перехода от признания права к его реализации. Предложена схема проверки образовательных решений с учётом обязанностей и различий учащихся.

Ключевые слова: антропоцентризм, человеческий капитал, реальные возможности, достоинство, свобода, нормативное основание, инклюзивное образование, институциональная ответственность.

NORMATIVE FOUNDATIONS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN AN ANTHROPOCENTRIC APPROACH: FREEDOM, SUBSTANTIVE OPPORTUNITIES AND HUMAN DIGNITY

Annotation

The article examines freedom and dignity as normative criteria for human capitaldevelopment. It distinguishes resources, substantive opportunities and achieved outcomes. Equal provision does not necessarily produce equal opportunities. A framework combines a dignity threshold, meaningful choice and institutional responsibility.

Keywords: anthropocentrism, human capital, substantive opportunity, dignity, freedom, normative justification, inclusive education, institutional responsibility.

Kirish. Inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan dastur ko‘proq bilim, malaka va samaradorlikka erishishni maqsad qilishi mumkin. Biroq bu natijalar kimning erkinligini kengaytirishi va qaysi shartlarda yuzaga kelishi alohida normativ savoldir. Shaxs uchun oldindan belgilangan foydali yo‘lning mavjudligi uning o‘zi tanlay oladigan imkoniyat mavjudligiga aynan teng emas. Maqolaning boshlang‘ich pozitsiyasi shundan iboratki, antropotsentrik taraqqiyot insonni faqat islohotning resursi emas, maqsadni muhokama qiladigan va oqibatini boshdan kechiradigan subyekt sifatida ko‘rishni talab etadi. J.Anarbayev inson farovonligi va ijtimoiy davlat masalasini huquqiy asoslar bilan bog‘lab yoritadi [1]. N.Niyazaxunova eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ijtimoiy-pedagogik reabilitatsiyasi haqidagi nazariy yondashuvlarni tahlil qiladi [2]. Birinchi manba umumiy kafolat muammosini, ikkinchisi undan muayyan sharoitdagi bola qanday foydalana olishi masalasini ko‘rinadigan qiladi. Maqolada ushbu ikki daraja orasidagi munosabat tekshiriladi: umumiy imkoniyat e’lon qilingani uning har bir ishtirokchi uchun amaliy jihatdan ochiq bo‘lganini hali ko‘rsatmaydi. I.Robeyns resurslarning inson erisha oladigan holat va faoliyatlarga aylanishini tushuntirishda konversiya omillarini farqlaydi [7]. Ushbu farq ta’lim siyosatini faqat ajratilgan mablag‘ yoki berilgan xizmatlar soni orqali baholashning chegarasini ochadi. P.Drobny inson kapitali nazariyasiga tanqidiy yondashib, insonni faqat kapital tashuvchisi sifatida tasvirlash masalasini muhokama qiladi [8]. Mazkur manbalar bir xil falsafiy ta’limotga tegishli deb olinmaydi; ular insonning rivojlanishi bilan uning foydalaniladigan xususiyatlari orasidagi farqni ochuvchi ikki yo‘nalishdir.

Maqolaning maqsadi inson kapitalini rivojlantirishning erkinlik, real imkoniyat va qadr-qimmat bilan bog‘liq normativ asoslarini izchil tartibga solishdir. Uch savol qo‘yiladi: resursdan foydalanish imkoniyati qachon mazmunli tanlovga aylanadi; ta’limiy manfaat shaxsning ovozini cheklashni oqlaydimi; umumiy maqsad uchun javobgarlik qanday subyektlarga yuklanadi? Ilmiy hissa resurs va natija orasiga real imkoniyatni, natija va baho orasiga esa qadr-qimmat chegarasini kiritadigan tahlil tartibida ko‘zda tutiladi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot normativ-konseptual va qiyosiy dizaynda bajarildi. Sakkiz manba inson farovonligi, imkoniyatga aylanish shartlari, axloqiy hukm, tenglik, majburiyat va inson kapitali tanqidi bo‘yicha tanlandi. Tanlovning vazifasi mavzu yuzasidan barcha nashrlarni sanash emas, bir-birini tekshiradigan savollarni ajratishdir. Maqolada manbalarning ochiq matnlari, sahifalangan qismlari va nashriyot tasdiqlagan mazmuniy tavsiflariga tayangan holda cheklangan qiyoslash amalga oshirildi. Bibliografiyadagi sahifalar jurnal maqolasi yoki foydalanilgan kitob bo‘limining aniq oralig‘ini bildiradi.

Normativ asoslash uch bosqichda qurildi. Birinchi bosqichda teng miqdordagi resurs, teng foydalanish imkoniyati va teng natija aynanlashtirilmasligi tekshirildi. Ikkinchi bosqichda taklif etilgan mezon boshqa shaxs nuqtayi

nazaridan ham asoslanadimi, degan savol qo‘yildi. Uchinchi bosqichda umumiy prinsip ta’limiy qaror misolida muayyan majburiyatga aylantirildi. Fikriy vaziyatlar orqali muqobil yechim, rad etish imkoniyati va institutsional javobgarlikning mavjudligi tekshirildi. Bu jarayon empirik natijalarni yig‘ish emas, qaror asoslarining ichki izchilligini aniqlashga qaratilgan.

“Antropotsentrik” atamasi bu maqolada insonning barcha istaklarini mutlaq ustun qo‘yish ma’nosida ishlatilmaydi. U rivojlanish dasturini insonning yashash, o‘rganish, tanlash va munosabat bildirish shartlari nuqtayi nazaridan asoslashni anglatadi. Boshqa insonlarga yoki hayotiy muhitga zarar yetkazishni ushbu yo‘nalishdan avtomatik oqlab bo‘lmaydi. Tadqiqotning cheklovi shuki, taklif etilgan normativ tartibning natijadorligi o‘lchanmagan; u muayyan davlat siyosati yoki ta’lim tashkiloti bo‘yicha huquqiy ekspertiza ham emas.

Natijalar. Resurs, real imkoniyat va amalga oshgan faoliyat. Birinchi natija ta’limiy rivojlanishning uch tarkibini ajratishdir. Resurs shaxs foydalanishi mumkin bo‘lgan vosita yoki xizmat. Real imkoniyat ayni shaxsning shu sharoitda mazmunli harakatni tanlash va bajarish uchun amaliy jihatdan ochiq yo‘li. Amalga oshgan faoliyat esa ushbu yo‘llardan birining ro‘yobga chiqishidir. Natijaga qarab imkoniyatlar doirasini to‘liq tiklab bo‘lmaydi: bir xil kasb ikki shaxs uchun erkin tanlov ham, boshqa yo‘l yo‘qligining oqibati ham bo‘lishi mumkin. Shuning uchun natija bilan birga unga olib kelgan tanlov sharti ham tekshiriladi.

Fikriy misolda barcha talabalar uchun bir xil videodars taqdim etiladi. Ta’minot miqdori teng bo‘lsa-da, eshitishida cheklovi bor talaba uchun subtitr yoki muqobil matn bo‘lmasa, mazmun bilan ishlash imkoniyati teng bo‘lmaydi. Niyazaxunovaning maxsus pedagogik yondashuvlar haqidagi tahlili mazkur savolning ta’limiy kontekstini aniqlashga yordam beradi [2]. Bu misol aynan o‘sha tadqiqotda kuzatilgan tajriba sifatida taqdim etilmaydi. Uning vazifasi vositaning berilishi bilan vositadan foydalanishning o‘rtasidagi farqni ochishdir. Konversiya omillari haqida Robeyns ajratgan shaxsiy, ijtimoiy va muhitga doir shartlar mazkur farqni tushuntirish uchun qo‘llanadi [7]. Maqolaning mualliflik xulosasi shuki, qo‘shimcha yordamni tenglikdan chekinish deb emas, ayrim vaziyatlarda teng imkoniyatga yaqinlashish sharti deb muhokama qilish mumkin. Biroq bu yordamga muhtoj shaxs haqida uning ishtirokisiz yakuniy qaror chiqarishni anglatmaydi. Qanday ko‘mak zarurligi muayyan vazifa va shaxsning o‘z izohi bilan aniqlanishi lozim.

Qadr-qimmatning kompensatsiya qilinmaydigan chegarasi. Ikkinchi natija qadr-qimmatni umumiy samaradorlikka qo‘shiladigan oddiy ball emas, qarorni cheklovchi talab sifatida talqin qilishdir. “Kompensatsiya qilinmaydigan” deganda bir sohadagi yutuq boshqa sohadagi har qanday zarar uchun avtomatik oqlov bo‘la olmasligi tushuniladi. Masalan, ta’lim natijasini yaxshilashga qaratilgan chora shaxsni omma oldida tahqirlash orqali bajarilsa, natijaning foydaliligi usulning maqbulligini o‘zicha isbotlamaydi. Bunday chegara akademik talablar yoki asosli tanqidni bekor qilmaydi; u shaxsni xato bilan aynanlashtirmaslikni talab etadi. A.Guseynov negativ etikaning ijobiy mazmunini harakat va shaxsiy mas’uliyat masalalari bilan bog‘laydi [4]. Ushbu maqola undan inson kapitali dasturiga tayyor qoida ko‘chirmaydi. Qiyosiy savol shundan iboratki, ayrim harakatlardan tiyilish faol rivojlanishning ziddi bo‘lishi shart emas. Asossiz kamsitmaslik, soxta muvaffaqiyatni talab qilmaslik va shaxs nomidan majburiy “rozilik” bermaslik imkoniyat yaratishning bir qismi sifatida qaraladi. Bu mualliflik normativ tatbiqidir.

R.Apressyan axloqiy hukmlarni universallashtirishning turli usullarini, jumladan boshqa kishilar qarashlari va manfaatlari bilan munosabatini tahlil qiladi [3]. Mazkur maqolada shu muammoga tayangan holda mezonni almashtirib tekshirish usuli taklif etiladi: qarorni qabul qiluvchi shaxs uning oqibatini boshdan kechiradigan tomon bo‘lsa ham ayni asosni maqbul deb tushuntira oladimi? Ushbu savol yakka o‘zi barcha nizoni hal qilmaydi. Biroq umumiy manfaat nomi bilan yashirilgan bir tomonlama afzallikni aniqlashga yordam beradigan normativ sinov bo‘lib xizmat qiladi. Mazmunli tanlov va institutsional majburiyat. Uchinchi natija tanlovni variantlar soniga tenglashtirmaslikdir. Qog‘ozda ko‘p kurs bo‘lishi mumkin, ammo vaqt, transport yoki zarur tayyorgarlik yo‘qligi sababli shaxs uchun bittasi ham amaliy ochiq bo‘lmasligi ehtimol. Shu bois maqolada mazmunli tanlov uchun variantning tushunarliligi, unga real kirish va qarorning oqibatini muhokama qilish imkoniyati zarur shartlar sifatida taklif qilinadi. Bular tanlovni cheksiz yoki hech qanday majburiyatsiz qilish emas, uning formal ko‘rinish bilan tugamasligini tekshirishdir.

O.O’Neill adolatni huquqlar bilan birga ularni amalga oshiradigan majburiyatlar va agentlar nuqtayi nazaridan muhokama qiladi [5]. Ushbu yo‘nalishdan kelib chiqib, “talabaga imkoniyat yaratiladi” degan umumiy bayonning o‘zi yetarli emasligi ta’kidlanadi. Kim muqobil materialni tayyorlaydi, kim qarorga izoh beradi va kim to‘siqni bartaraf etishi kerakligi ko‘rsatilmasa, javobgarlik mavhum qoladi. Maqoladagi institutsional mas’uliyat aynan umumiy qadriyatni bajarilishi tekshiriladigan vazifaga bog‘lashni anglatadi. J.Wolff tenglik va iyerarxiyalar munosabatini tahlil qilib, e’tirof, maqom va guruhiy iyerarxiyani farqlaydi [6]. Bu farq pedagogik mas’uliyat bilan shaxsiy ustunlikni aynanlashtirmaslik uchun qo‘llanadi. O‘qituvchining bilim va baholash vakolati mavjudligi talabaning inson sifatidagi teng maqomini kamaytirmaydi. Ayni paytda teng qadr-qimmat barcha fikrlarning ilmiy asoslanganligi bir xil, degan ma’noni bermaydi. Akademik vakolat dalil va tushuntirish talabi bilan cheklanganda teng hurmat bilan birga mavjud bo‘lishi mumkin.

Muhokama. Paternalizm va yordam orasidagi chegara. Birinchi e’tiroz shaxsning uzoq muddatli manfaatini o‘qituvchi yoki institut yaxshiroq bilishi mumkinligi haqidadir. Ayrim holatlarda tajribali mutaxassis maslahatining ahamiyatini rad etish asossiz bo‘ladi. Biroq maslahat berish vakolati boshqa shaxsning ovozini mutlaq bekor qilish vakolatiga teng emas. Maqola talqinida yordamning maqbulligi uning maqsadi, cheklovi va qayta ko‘rilishiga bog‘liq. O‘quvchi bilimni hali egallamagan bo‘lsa ham, vazifani tushunish va o‘z qiyinchiligi haqida ma’lumot berish jarayonining ishtirokchisi bo‘lib qoladi.

Ikkinchi e’tiroz tanlov imkoniyati bilan majburiy ta’lim talablari orasidagi ziddiyatdir. Erkinlik har bir topshiriqni sababsiz rad etish va oqibatsiz qoldirish ma’nosida olinmaydi. Ta’limning asoslangan maqsadi muayyan bilim yoki harakatni o‘zlashtirishni talab qilishi mumkin. Muhim farq shuki, majburiy natijaga olib boradigan usul har doim yagona bo‘lishi shart emas. Muqobil topshiriq mazmunan teng talabni ta’minlasa, u talabni buzish emas, undan foydalanishning boshqa yo‘li sifatida ko‘rilishi mumkin.

Uchinchi e’tiroz shaxs manfaatini markazga qo‘yish umumiy resurslar taqsimotini qiyinlashtirishi bilan bog‘liq. Maqola har bir istakni qondirish majburiyatini taklif qilmaydi. U talablar to‘qnashganda qaror sababi, zarar ko‘ruvchi tomon va rad etilgan muqobil oshkor bo‘lishini talab qiladi. Qadr-qimmat mezoni barcha dasturlarni bir vaqtda moliyalashtirishni emas, cheklangan resurs sharoitida ham ayrim insonlarni tushuntirishga noloyiq deb hisoblamaslikni bildiradi. Adolatli rad javobi bilan shaxsni e’tiborsiz qoldirish o‘rtasida mazmuniy farq mavjud. Pedagogik qarorlarni asoslash amaliyoti. Amaliy natija sifatida pedagog tayyorlashda “imkoniyatni tekshirish kartasi” taklif etiladi.

Talaba-o‘qituvchi rejalashtirilgan mashg‘ulotni to‘rtta savol bilan tahlil qiladi: nimani o‘rganish talab etiladi; kim uchun kirish to‘sig‘i bor; qanday teng mazmunli muqobil mumkin; to‘siqni bartaraf etish kimning vazifasi? Keyin tanlangan yechim o‘quv maqsadini pasaytirmasdan shaxsning ishtirokini kengaytiradimi, degan savol muhokama qilinadi. Ushbu karta ekspertiza yo‘riqnomasi bo‘lib, validatsiya qilingan psixometrik shkala emas.

Fikriy amaliyot misolida talaba materialni faqat og‘zaki taqdim etish talabini qayta ko‘rib chiqadi. Agar maqsad argumentning tuzilishini baholash bo‘lsa, yozma yoki moslashtirilgan shakl ayni maqsadga erishishi mumkin. Agar maqsad muayyan og‘zaki professional harakat bo‘lsa, muqobilning tengligi alohida asoslanadi. Demak, inklyuziv qaror har qanday topshiriqni yengillashtirish emas, uning zarur va tasodifiy shartlarini ajratishdir. Bu farqlash o‘qituvchidan metodik hamda normativ hukmni birga talab qiladi. Nazariy tartibning tekshiruvi kelgusida real dasturlar tahlili bilan davom ettirilishi mumkin. Bunda taqdim etilgan resurs, undan foydalana olish, tanlangan yo‘l va shaxsning jarayon haqidagi izohi alohida qayd etilishi zarur. Birinchi ikki o‘lchovni tenglashtirish formal tenglikni real imkoniyat deb qabul qilish xavfini tug‘diradi; so‘nggi izohni e’tiborsiz qoldirish esa farovonlikni faqat tashqi kuzatuvchi hukmiga bog‘lab qo‘yadi. Ushbu maqolada bunday empirik ma’lumotlar yig‘ilmagani uchun samaradorlik haqida raqamli xulosa berilmaydi.

Xulosa. Antropotsentrik taraqqiyot doirasida inson kapitalini rivojlantirishni faqat natija va unumdorlik o‘sishi bilan asoslash yetarli emas. Maqolada resurs, real imkoniyat va amalga oshgan faoliyat farqlanib, qadr-qimmat natijaga qo‘shiladigan ko‘rsatkich emas, qarorning normativ chegarasi sifatida talqin qilindi. Mazmunli tanlov variantning amaliy ochiqligi va tushunarliligini talab etadi; umumiy maqsad esa uni amalga oshiradigan agentlarning aniq majburiyati bilan bog‘lanishi kerak. Taklif etilgan tartib qadr-qimmat chegarasi, real imkoniyat, tanlovdagi ishtirok va institutsional javobgarlikni birgalikda tekshirishga xizmat qiladi. Pedagogik tatbiq topshiriqning zarur mazmuni bilan undan foydalanishga to‘sqinlik qiluvchi tasodifiy shartlarni ajratishga qaratildi.

ADABIYOTLAR

1. Anarbayev J. Ijtimoiy davlat qurish va inson farovonligini ta’minlashning kostitutsiyaviy-huquqiy asoslari // Tafakkur ziyosi. 2024. № 2. (p. 230–234).
2. Niyazaxunova N. B. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ijtimoiy-pedagogik reabilitatsiyasi tadqiqiga doir ilmiy-nazariy yondashuvlar tahlili // Tafakkur ziyosi. 2024. № 2. (p. 43–47).
3. Апресян Р. Г. Универсализация моральных суждений (основания и проекции) // Философский журнал. 2019. 12(3). (p. 110–125). DOI: 10.21146/2072-0726-2019-12-3-110-125.
4. Гусейнов А. А. О позитивном смысле негативной этики (в ответ и благодарность профессору Ма Иньмао) // Вопросы философии. 2023. № 8. (p. 15–25). DOI: 10.21146/0042-8744-2023-8-15-25.
5. O’Neill O. Introduction // Justice across Boundaries: Whose Obligations? Cambridge: Cambridge University Press, 2016. (p. 1–10)..
6. Wolff J. The Presidential Address: Equality and Hierarchy // Proceedings of the Aristotelian Society. 2019. 119(1). (p. 1–23). DOI: 10.1093/arisoc/aoz001.
7. Robeyns I. Conversion factors // Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined. Cambridge: Open Book Publishers, 2017. (p. 45–46). DOI: 10.11647/OBP.0130.
8. Drobny P. The human as capital? A contribution to the critique of the theory of human capital // Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym. 2017. 20(5). (p. 95–106). DOI: 10.18778/1899-2226.20.5.08. Inglizcha elektron versiya: 2019.